Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
61.	प्रा. नेहा अजिंक्य घरात	भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्रकाशात प्रजासत्ताक भारताची स्वप्ने आणि वास्तव"	230
62.	महात्मे देवदत्त महादेव	प्रजासत्ताक भारत: शारीरिक शिक्षण आणि क्रीडा करिअरच्या संधी आणि योगदान	236
63.	अशोक विष्णू माळी	महाराष्ट्रातील आदिवासी चळवळींचा आदिवासी जमातीच्या जीवनावर झालेला परिणाम	239
64.	श्री. रामचंद्र चंद्रू पाटील डॉ. विभावरी बाळासाहेब निकम	प्राथमिक स्तर भाषा साक्षरता विकास आणि ज्ञानेंद्रियांच्या प्रभावाचा समन्वय : एक चिकित्सक अभ्यास	242
65.	डॉ.नितीन तुकाराम जाधव	भारतीय सामाजिक विकास व चळवळी’	247
66.	प्रा. श्रीम. पाटील शारदा शामराव	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतातील उच्च शिक्षणातील समस्या व त्यावरील उपाययोजना	250
67.	श्री संतोष सुरेश पाटील	भारतीय स्वातंत्र्योत्तर काळातील राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांचा अभ्यास.	254
68.	अतुल सुरेश टोणे डॉ. शरद वसंत बनसोडे	क्रॉसकंट्री पुरुष व महिला खेळाडूंसाठी प्रशिक्षणाचे वैज्ञानिक मूल्यांकन: एक अभ्यास	259
69.	करणसिंह राजेंद्र पाटील	भारतातील प्रादेशिक पक्षांचे भाषिक राजकारण	262
70.	श्री.वसीम इस्माईल आंबेकरी	देवबाभाळी नाटकातून साकारलेली स्त्री चित्रण आणि वास्तव	266
71.	डॉ भक्ती गोविंद महाजन	'किरवंत' नाटकातील समाजव्यवस्था आणि वास्तव	270
72.	श्री. डी. एन. महाडिक	प्रजासत्ताक भारतातील शिक्षण व्यवस्थेच्या वाटचालीमध्ये सार्वजनिक- खाजगी भागीदारीचे योगदान	274
73.	श्री.प्रवीण विलासराव माने	भारतीय प्रजासत्ताकाची वाटचाल	278
74.	पोवार स्वप्नील शंकर	भारतीय प्रजासत्ताकाचे भविष्य: तरुणाईची भूमिका आणि आव्हान	282
75.	मदने अश्विनी भगवान	कल्पनेतला प्रजासत्ताक भारत : साकार होण्यात भारतीय साहित्याची महत्वपूर्ण भूमिका	286

Shri Mouni Vidyapeeth's

KARMAVEER HIRE ARTS, SCIENCE, COMMERCE AND EDUCATION COLLEGE

Ht. Murlidharnagar, Gargoti, Tal. Bhudargad, Dist. Kolhapur (MS) India - 416209

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Reaccredited with 'A' Grade by NAAC (CGPA-3.15)

CERTIFICATE

11 OCT 2025

One Day
Multidisciplinary National Conference on

Republic of India : Idea and Reality

Organized by

Faculty of B.A., B.Com., B.A.B.Ed. (Inte.), B.C.A. & Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

This is to certify that Dr./Prof./Mr./Mrs./Miss. Ashok Vishnu Mali of Venutai Chavan College Karad has participated in the One Day Multidisciplinary National Conference on "Republic of India : Idea and Reality" organized by Faculty of B.A., B.Com., B.A.B.Ed. (Inte), B.C.A. & Internal Quality Assurance Cell (IQAC). He/She has Chaired the Session / acted as Resource Person / Rapporteur / Presented the paper entitled The impact of tribal Movement in Maharastra on the tribal Community

Dr. Shahajirao Warke	Prof. (Dr.) S. R. Powar	Prof. (Dr.) U. R. Shinde
Conference Convener	Co-Ordinator, IQAC	Principal

महाराष्ट्रातील आदिवासी चळवळींचा आदिवासी जमातीच्या जीवनावर झालेला परिणाम

सहा.प्रा.अशोक विष्णू माळी
समाजशास्त्र विभाग,
वेणूताई चव्हाण कॉलेज,कराड
इमेल- ashokmali1296@gmail.com

सारांश

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजाच्या जीवनावर विविध सामाजिक चळवळींचा मोठा परिणाम झाला आहे. या चळवळींमध्ये शैक्षणिक, पर्यावरण, सावकारशाही विरुद्ध, वेठबिगारी विरुद्ध आणि आरोग्य विषयक चळवळींचा समावेश आहे.या चळवळींनी आदिवासींमध्ये जागरूकता निर्माण केली. शिक्षणाने त्यांच्या जीवनमानामध्ये सुधारणा झाली, तर पर्यावरण चळवळीने त्यांचे नैसर्गिक अधिवास सुरक्षित ठेवण्यास मदत केली. सावकारशाही आणि वेठबिगारी विरुद्धच्या आंदोलनांनी त्यांना आर्थिक शोषणापासून वाचवले. या सर्व चळवळींमुळे आदिवासींना त्यांचे हक्क, मान आणि अधिकार मिळवण्यासाठी बळ मिळाले. त्यामुळे त्यांचा सर्वांगीण विकास झाला आणि ते मुख्य प्रवाहात सामील होऊ शकले.

कळीचे शब्द : *आदिवासी चळवळी, सामाजिक सुधारणा, शोषण, जंगल हक्क, शिक्षण, आरोग्य, सावकारशाही, आदिवासी जमाती.*

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज हा निसर्गाच्या सानिध्यात, दुर्गम भागात आणि डोंगरदऱ्यांत वास्तव्य करतो. हा समाज नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असून त्यांच्या जीवनशैलीवर बाहेरील जगाचा फारसा प्रभाव पडलेला नाही. मात्र, ब्रिटिशांच्या राजवटीत व त्यानंतरच्या काळात बाहेरील समाजाने आपल्या स्वार्थासाठी आदिवासींच्या नैसर्गिक अधिवासावर अतिक्रमण करण्यास सुरुवात केली. यामुळे आदिवासींचे शोषण वाढले. या शोषणाविरुद्ध, आदिवासींनी आपल्या अस्तित्वासाठी, हक्कांसाठी आणि सन्मानासाठी अनेक चळवळी केल्या.

उद्दिष्टे

1. प्रस्तुत रिसर्च पेपरची मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:
2. महाराष्ट्रातील आदिवासी चळवळींचा आदिवासी समाजाच्या जीवनावर नेमका काय परिणाम झाला, याचा अभ्यास करणे.
3. आदिवासी समाजाच्या समस्यांवर या चळवळींनी कसा प्रकाश टाकला आणि त्या सोडवण्यासाठी काय प्रयत्न केले, हे तपासणे.
4. आदिवासींना त्यांचे विशेष हक्क व अधिकार मिळवून देण्यासाठी चळवळींनी बजावलेली भूमिका अभ्यासणे.

विषय विवेचन

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजाच्या जीवनावर विविध चळवळींनी सखोल परिणाम घडवून आणला आहे. या चळवळी केवळ राजकीय किंवा आर्थिक स्वरूपाच्या नव्हत्या, तर त्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक जागृतीसाठीही महत्त्वाच्या ठरल्या.

१. **देवगिरी चळवळ** : इ.स. १९२१ साली सुरू झालेली ही चळवळ आदिवासींमध्ये सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याच्या उद्देशाने सुरू झाली. या चळवळीने आदिवासींमध्ये धार्मिक आणि नैतिक जागृती केली. त्यांनी दारू, मांसाहार यांसारख्या वाईट सवयी सोडण्याचा संदेश दिला आणि देव-देवता, भगत यांवरचा अंधविश्वास कमी करण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे कुपोषण आणि अंधश्रद्धेमुळे होणारे आजार कमी होण्यास मदत झाली.

२. **वेठबिगारी विरुद्ध चळवळ :** वेठबिगारी ही आदिवासींच्या शोषणाचे एक मोठे कारण होते. सावकार आणि जमीनदार आदिवासींकडून कोणतीही मजुरी न देता काम करून घेत असत. या अन्यायाविरुद्ध, आदिवासींनी एकत्र येऊन आंदोलन केले. वेठबिगारी विरुद्धच्या चळवळींमुळे आदिवासींमध्ये त्यांच्या हक्कांची जाणीव निर्माण झाली. या आंदोलनांमुळे वेठबिगारी कायद्याने गुन्हा ठरवण्यात आली आणि आदिवासींना न्याय मिळण्यास सुरुवात झाली.

३. **सावकारशाही विरुद्ध चळवळ :** सावकार गरीब आदिवासींना कर्ज देऊन त्यांच्या जमिनी, मालमत्ता आणि जीवन उद्ध्वस्त करत होते. इ.स. १९१७ साली पेसा कायद्याच्या माध्यमातून सावकारांना त्यांच्या अन्यायावर नियंत्रण मिळवण्यास सुरुवात झाली. या चळवळींनी सावकारांचे शोषण थांबवण्यास मदत केली, ज्यामुळे आदिवासींची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत झाली.

४. **शैक्षणिक चळवळी :** शिक्षण हा आदिवासींच्या विकासाचा महत्त्वाचा पाया आहे. अनेक सामाजिक कार्यकर्त्यांनी आदिवासी भागात शाळा सुरू केल्या आणि त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगितले. यामुळे आदिवासींना सरकारी नोकऱ्या आणि इतर सुविधा मिळण्यास मदत झाली. आदिवासी विकास मंडळ व आदिवासी सेवा मंडळ यांसारख्या संस्थांनी शैक्षणिक चळवळीला गती दिली, ज्यामुळे आदिवासींचे जीवनमान उंचावले.

५. **पर्यावरण चळवळ :** आदिवासी समाज हा निसर्गाचा अविभाज्य भाग आहे. पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी त्यांनी अनेक चळवळी केल्या. चिपको आंदोलनासारख्या चळवळींनी आदिवासींना पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी प्रेरित केले. यामुळे जंगल आणि नैसर्गिक संसाधने सुरक्षित ठेवण्यास मदत झाली.

६. **आरोग्य विषयक चळवळ :** देवगिरी चळवळीचाच एक भाग म्हणून आरोग्य विषयक चळवळीची सुरुवात झाली. यामध्ये औषधोपचार आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारण्यास प्रोत्साहन देण्यात आले. यामुळे कुपोषण, अंधश्रद्धा आणि रोगांचे प्रमाण कमी होण्यास मदत झाली.

चळवळींचा आदिवासी जीवनावर झालेला परिणाम : महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजाच्या जीवनात विविध चळवळींनी एक क्रांती घडवून आणली आहे. या चळवळी केवळ राजकीय किंवा आर्थिक स्वरूपाच्या नव्हत्या, तर त्यांनी आदिवासी समाजाच्या प्रत्येक पैलूवर सकारात्मक परिणाम केला.

१. **सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा :** देवगिरी चळवळ ही या सुधारणांची नांदी ठरली. १९२१ साली सुरू झालेल्या या चळवळीने आदिवासींमध्ये नैतिक आणि धार्मिक जागृती घडवून आणली. दारू आणि मांसाहारासारख्या सवयी सोडण्याचा संदेश दिला, ज्यामुळे त्यांचे आरोग्य सुधारले. तसेच, अंधश्रद्धा आणि भगतगिरी यांसारख्या अनिष्ट प्रथा कमी झाल्या. यामुळे कुपोषण आणि अंधविश्वासातून होणारे रोग कमी होण्यास मदत झाली.

२. **आर्थिक आणि शोषणविरोधी चळवळी :** वेठबिगारी आणि सावकारशाही या आदिवासींच्या शोषणाचे मुख्य स्त्रोत होते. सावकार आदिवासींना कर्जाच्या जाळ्यात अडकवून त्यांच्या जमिनी आणि मालमत्ता हडपायचे. या अन्यायाविरुद्ध, अनेक चळवळी उभ्या राहिल्या. १९१८ मध्ये गोविंदगिरींच्या नेतृत्वाखालील आंदोलन आणि १९२२ च्या सुमारास सुरगाणा भागात झालेले आंदोलन ही याची काही उदाहरणे आहेत. या चळवळींमुळे आदिवासींमध्ये त्यांच्या हक्कांची जाणीव निर्माण झाली आणि त्यांनी अन्यायाविरुद्ध एकत्र येऊन लढा दिला. या आंदोलनांमुळे वेठबिगारी कायद्याने गुन्हा ठरली, ज्यामुळे आदिवासींची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास सुरुवात झाली.

३. **शैक्षणिक क्रांती :** शिक्षणाचा अभाव हे आदिवासी समाजाच्या मागासलेपणाचे एक प्रमुख कारण होते. अनेक सामाजिक कार्यकर्त्यांनी आदिवासी भागात शाळा सुरू करून त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगितले. शिरीषकुमार टोकर यांनी सुरू केलेले आदिवासी विकास मंडळ आणि आदिवासी सेवा मंडळ यांनी या कामाला मोठी गती दिली. यामुळे आदिवासी मुला-मुलींना शिक्षण घेण्याची संधी मिळाली, ज्यामुळे ते सरकारी नोकऱ्या आणि इतर क्षेत्रांत पुढे येऊ शकले.

४. **आरोग्य आणि पर्यावरण संरक्षण :** देवगिरी चळवळीचाच एक भाग म्हणून, आदिवासींमध्ये आरोग्यविषयक जागरूकता वाढली. त्यांनी पारंपरिक उपचार पद्धतींऐवजी आधुनिक उपचार पद्धती स्वीकारण्यास सुरुवात केली.

यासोबतच, आदिवासी समाजाचे जीवन निसर्गावर अवलंबून असल्याने त्यांनी पर्यावरणाचे महत्त्व जाणले. चिपको आंदोलनासारख्या चळवळींनी त्यांना पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी प्रेरित केले, ज्यामुळे जंगले आणि नैसर्गिक संसाधनांचे रक्षण झाले.

निष्कर्ष

महाराष्ट्रामध्ये आदिवासी जमातींच्या जीवनात अनेक चळवळींचा सकारात्मक परिणाम झाला आहे. या चळवळींनी आदिवासींना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून दिली, त्यांना शोषणाविरुद्ध लढण्यास बळ दिले आणि त्यांच्या जीवनमानामध्ये सुधारणा घडवून आणली. या चळवळींमुळे आदिवासी समाजात सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक जागृती झाली. त्यांच्या समस्यांवर प्रकाश टाकत, या चळवळींनी त्यांना मुख्य प्रवाहात येण्यास मदत केली.

संदर्भ

१) आदिवासी जीवन कथा आणि व्यथा - लेखक - सुरेश कोळीतकर, प्रकाशक - उषा वाघ, पुण्यात प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे .

२) सामाजिक चळवळ - परंपरातून आणि नवीन - लेखक - डॉ. एस. जी. देवगावकर, डॉ. शैलजा देवगावकर, डॉ. जयमाला डुमरे - प्रकाशक - श्री साईंनाथ प्रकाशन, धडपेठ, नागपूर

३) भारतातील सामाजिक चळवळी - लेखक - डॉ. श्रीकांत गायकवाड, प्रा. रामकिशन मांजरे, प्रकाशक - अरुणा प्रकाशन, औसवाड, लातूर

४) भारतातील सामाजिक चळवळ - लेखक - घनश्याम शाह, अनुवाद - प्राची चित्रे, प्रकाशक - डायमंड पब्लिकेशन, सदाशिव पेठ, टिळक रोड, पुणे